

Доці вічності

«Слово про рідну матір» великого Максима Рильського – одна з найпатетичніших та найпатріотичніших українських поезій. Вірш про благословенну землю 1941 року, землю, де точиться страшна війна, сьогодні сприймається пророче, коли черговий жах військового вторгнення охопив Україну. Навіть попри радянські «реверанси» поета про Кремль, культура та історія зливаються у Рильського в один потік, у якому знаходиться й місце для найвидатнішого філософа цього простору Григорія Сковороди:

*«Благословенні ви, сліди,
Не змиті вічності дощами,
Мандрівника Сковороди
З припорошілими саквами,
Що до цілющої води
Простує, занедбавши храми».*

Образ мандрівного вчителя залишив надглибокий слід в українській культурі та, відповідно, історіографії. Так, Григорій Сковорода (1722 - 1794) – філософ, оригінальний поет та педагог, одна із найпопулярніших постатей української історії. Сучасний нам фахівець з історії XVIII ст. зважить на нього й скромно відійде, поступившись філологам, філософам і педагогам, і численним краєзнавцям, що примножать число вигадок та легенд: намірюють родичів Сковороди, криниці, що він копав, селянські хати на обширах Гетьманщини і Слобожанщини, де він зупинявся, церкви, де проповідував, гаї, де відпочивав. Це не є дивним чи випадковим: постать Сковороди справді у чомусь виняткова, була зауважена романтика-

ми, для яких «правда» і «вимисел» не мали різниці, ідеалізована національними істориками й пошанована на значному рівні у радянський і пострадянський часи – одне слово, «народний філософ».

Автори книги, дослідники слобожанської старовини та шанувальники мандрівок, доклали всіх зусиль, аби уникнути переказування міфів, не підтверджених архівними документами, і побачити на власні очі місця, згадані у листуванні філософа чи в біографії Сковороди пера його учня Михайла Коваленського. Такі зусилля винагороджуються відтворенням широкої палітри життя регіону другої половини XVIII ст., відкриттям біографічних подробиць, особливим відчуттям часу і простору... Та водночас джерельна завантаженість і присутній скепсис матимуть заохочення до ще більшої критичності. Біографія авторства Коваленського і досі не підпала під прискіпливу критику джерелознавця, та і постать головного учня і життєписця мандрованого мислителя є, вочевидь, доволі неоднозначною, як це проглядається з уже наявної про нього інформації. Водночас біографія Сковороди Коваленського має серйозні пропуски, йдеться практично про 1772 - 1793 рр., де розповіді про перебування Сковороди – радше перелік, і наводяться лише листи та філософські розмови. Реконструкція біографії Сковороди радше відбувається за іншими джерелами: листуванням, опосередкованим спогадам, досить убогій актовій документації.

Тобто якщо тексти Сковороди підпали вже під ретельний аналіз, то з контекстами його життя та творчості доведеть-

Пам'ятник Сквороді у Харкові, фото В. Горбоносова, 2022 рік

Покровський чоловічий монастир у Харкові, фото В. Горбоносова, 2022 рік

ся ще довго працювати. І я би із великим задоволенням подискутував би (та й дискутую) з авторами. Але такі дискусії – це напевно і нові публікації та книжки, що у нинішню лиху годину постають дуже проблематичним звершенням. Та на сьогодні образ Григорія Сковороди, що простує європейськими просторами, «забудавши храми», швидше є поетичною метафорою. Хоча поетичні метафори видаються частиною характеристики життя поета. Однак кожен/кожна Автор/ка прагне описати «свого Сковороду», додучаючи власні інтерпретації, і, не зрідка, спотворення. Анастасія Ніженець надто сміливо поділяла оточення Сковороди на «друзів» та «ворогів», що не зовсім правильно з точки зору розуміння історії, а особливо церковної. Серед ворогів Сковороди опинилися білгородські єпископи, особливо Самуїл Миславський, і викладач колегіуму Михайло Шванський. Хоча обидва мали свої компетенції та й «свою мудрість». Сама біографія філософа також не може бути однозначно поцінована, пояснення його вчинків досить часто не є винятковими, але як можна в одних фарбах охарактеризувати людину, що живе у час суспільних трансформацій? І «забудавши храми» Сковороди, мабуть, для істориків усе ж матимуть інше значення, аніж описана Михайлом Коваленським у просвітницькому дусі зневага філософа до церкви. Це лише один із багатьох сюжетів книги, яку ви тримаєте в руках.

Особисті зв'язки у середовищі певних соціальних груп виявляються засадничими для розуміння функціонування суспільства. При описуванні біографій дані зв'язки нерідко відіграють основну роль для пояснень кульбтів кар'єри та падінь. Це не значить, що у даному середовищі за панування «вітаміну зв'язків» відсутній конфлікт чи непорозуміння. Біографи Сковороди інколи, здається, прагнуть показати того як людину певною мірою конфліктну та безкомпромисну. Хоча те, напевно, не зовсім так: здебільшого саме оточення Сковороди буде дуже далеко від описаних ним чеснот та ідеалів, як і сам Сковорода, що не цурався вина, прихистку у заможних «стяжателів» і елементів розкошів.

Книга містить і вагомий географічно-часовий зріз. Це друга половина життя філософа, що минає переважно на Слобожанщині, у регіоні, що, як видається, найпершим (з колишніх козацьких автономій) підпав під послідовну імперську уніфікацію та перетворення¹.

Отже, 1759 р. Сковорода опиняється у Харкові. Тут, мабуть, слід погодитися з біографами філософа: на виклади до Харківського колегіуму його покликав білгородський єпископ, що зовсім недавно посів кафедру, Йоасаф Миткевич. Миткевич був майже ровесником Сковороди і також навчався у Києво-Могилянській академії. Корпоративна солідарність «могилянців» – дуже помітне явище на теренах Сходу Європи у XVIII ст. Конфлікти і підтримка виявляються усе ж з того середовища. Миткевич між тим мав досить вагому підтримку та перспективи щодо свого єпископства, бо одним із перших привітав імператрицю Катерину Другу зі сходженням на престол унаслідок державного перевороту 1762 р.², але рано помер (1763 р.). Тобто церковник Миткевич за рекомендацією іншого діяча церкви Гервасія Якубовича кликав Сковороду викладати до закладу з великою бібліотекою та до чималенького, порівняно з Переяславом, міста. Власне, вочевидь, до колегіуму єпископ запросив не лише Сковороду, але й таку важливу постать харківської історії, як Лаврентій Кордет³. Миткевич, згідно з біографією Коваленського, з розумінням поставився до відмови Сковороди прийняти постриг. І перше, крім Харкова з Покровським монастирем, місце перебування Сковороди – сільце Стариця, сільце Білгородського Миколаївського монастиря (де намісникував Якубович). Зміни єпископської влади – це зміни в історії навчальних закладів, що підпорядковувалися церковній владі.

Чомусь зв'язки Сковороди із церквою випадають із характеристики філософа. Але час Сковороди – час секулярних перетворень, і тоді ж Сковорода мандрує між церквами і монастирями. У даному разі після секуляризаційної реформи (у цій частині імперії з 1786 р.) кількість монастирів обмежена, а право вільного переходу потрапляє під суворіший кон-

¹ Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна удругій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2019. Див. бурхливу реакцію на дану книжку та обговорення на шпальтах часопису *Ab imperio* у розділі «Forum» (*Ab imperio*. 2020, #2).

² Никольский Е. В. Вальчак Д. Иоасаф Миткевич – иерарх, ученый, политик, друг царицы. Об епископе эпохи Просвещения // Вестник Удмуртского университета. Серия История и Филология. 2019. Т.29. Вып. 5. С.788 – 793.

³ Посохова Л. Ю. Речі та час ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета // Київська Академія. 2013. Вип.11. С.109-136; Її ж. Книги з історії в особистій бібліотеці харківського інтелектуала XVIII ст. // Харківський історіографічний збірник. Харків, 2014. Вип. 13. С. 166-179.

троль, життя мандрівного вчителя слід припиняти. При уважному розгляді помітна виразна диспропорція щодо листів філософа духовним і світським особам. Однак Скворода мандрує монастирями і зупиняється у них: Охтирський Троїцький, Курязький Преображенський, Сіннянський Покровський і, вочевидь, Святогірський Успенський – лише неповний перелік цих обителів на Слобожанщині, певних відомостей мало. Але Скворода та церква – теми, що виходять поза прості пояснення, хоча б тому, що один з учнів та приятелів Сквороди Олексій Розаліон-Сошальський скуповував землі Зміївського Преображенського (Миколаївського) монастиря, а інший учень Михайло Коваленський був сином священника, що, як і його брати, здійснив блискучу світську кар'єру. Ігумен Юстин (Звіряка) – родич Сквороди, а архимандрит Венедикт – його приятель.

Життя філософа з церквою і поза церквою можна зрозуміти, але кількість питань усе одно залишиться, небережність документації та подальші помилкові твердження про Сквороду, що «втікає із церкви з-під вінця», не сприяють чіткішим даним. І у цій книжці ми теж побачимо чимало припущень та гіпотез.

Дана праця насичена деталями, що на сьогодні видаються дрюгорядними, але

щодо тодішнього часу є дуже важливими. Поступова ліквідація прикордонного статусу Слобідської України (полково-сотенного управління) та проведення численних реформ призводять до вагомих соціально-економічних перетворень, і потім – до їхньої фіксації. Право на володіння має бути доведеним, процес переходу місцевої еліти до загальноімперського дворянства займе багато років. Та поруч з тим ми бачитимемо великі економічні зрушення. З 60-х рр. ці зрушення починають фіксувати в анкетах і описах. Представники світської еліти мали б знати і Сквороду, інтегруючись в загальноімперські структури та стаючи частиною інколи вищої імперської бюрократії. Чого тільки варта доля сенатора Євграфа Мечникова (у якого, можливо, у колеґіумі викладав Скворода) чи відомішого (чиє ім'я носить Харківський національний університет) Василя Каразіна (пасинка Андрія Ковалевського, у помісті якого Іванівці і похований філософ), котрий навіть скопіював один із листів мислителя! Це оточення Сквороди – нащадки козацької старшини чи приїжджі поміщики, що мешкають на провінції: скуповують, закладають, перепродують землі, започатковують сади, гатять річки, будують нові будинки для себе і челяді, збільшують кількість залежних селян (чийми ру-

Нолишній губернаторський палац у Харкові, фото В. Горбоносова, 2022 рік

Троїцький провулок у Харкові, фото В. Горбоносова, 2022 рік

ками та потім і творяться ті нові маєтки), а водночас фундують церкви, читають латинських класиків і дають у себе прихисток учителям. Цей світ і легко, і важко «зловити» через твори поета і мислителя. Та він там напевно присутній, особливо у «Саді божественних пісень» та у «Байках Харківських».

Окрема тема – Сковорода та Харків. Тут знову свідчення великих змін і особливостей міста, що починає виокремлюватися на даному просторі. Зважте, коло друзів Сковороди (з якими він листується) у Харкові – не лише клір та представники шляхетства, але й купці (Артем Карпов, Єгор Урюпін, Степан Курдюмов, Іван Єрмолов) та аптекар Петро Піскуновський. Усі ці постаті – приїжджі, як і сам Сковорода. Що знову ж підтвердить тезу, що Харків дуже вирізнятиметься серед інших міст тієї ж Слобідсько-Української губернії (Харківського намісництва) та й багатьох інших міст простору наявності приїжджого елемента⁴. На це зважив і

автор Топографічного опису Харківського намісництва 1788 р.⁵ За приблизними підрахунками, від підлітків – учнів ремісників – до значних чиновників управління губернією кількість приїжджого елемента перевищувала 10%. Харків, як і зазначають Автори, ставав містом зі значними перетвореннями у багатьох галузях, які Григорій Сковорода безпосередньо спостерігав, утікаючи від того міста до затишку пасік, дібров та поміщицьких садіб. Втеча від міста – великий стандарт літератури.

Автори, уникаючи сумнівних тверджень, самі пропонують велику кількість припущень та гіпотез, тобто ставлять нові питання. «Дощі вічності», певно ж, щось змивають, але залишають помилки та загадки, на те вона і філософія, на те вона й історія.

Володимир Маслійчук,
Національний університет
«Кієво-Могилянська академія»

⁴ Я на це зважив, аналізуючи специфіку злочинів неповнолітніх у Харківському намісництві: Маслійчук В.Л. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві 1780 – 1796. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. С. 235 – 239.

⁵ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. Київ, 1991. С.45.